

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Проаналізовано соціальний захист сільського населення в Україні та зарубіжних країнах. Виявлено напрями удосконалення соціального захисту сільського населення. Визначено особливості соціального захисту сільського населення в ринковій економіці.

The social protection of the rural population in Ukraine and foreign countries. Found ways of improvement of social protection of the rural population. The features of social protection of the rural population in a market economy.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У ринкових умовах однією з головних проблем села є соціальний захист населення. Водночас соціально-економічний розвиток у сучасних умовах ставить підвищені вимоги до якостей людини, що є носієм і власником робочої сили, яка використовується у процесі створення товарів або послуг. За останні роки в умовах реформування аграрного сектору в Україні, питання соціального захисту населення, що проживає у сільській місцевості, значно актуалізувалося. Існують негативні фактори, які зумовлюють необхідність змін у системі соціального захисту. До них слід віднести наступні: зростання рівня безробіття сільського населення, руйнування традиційних систем зайнятості на селі, демографічна криза, застійний характер бідності у сільській місцевості, депопуляційні процеси тощо. Існуюча проблема в тому, що соціальна й аграрна політика держави не забезпечує достатньої матеріальної підтримки селянина для його нормального існування в умовах ринку, не в повній мірі сприяє підвищенню рівня соціальної безпеки сільського населення, неповністю враховуються зміни, які відбуваються у землекористуванні. Це призводить до зниження соціального розвитку сільського населення, при цьому його соціально-економічний потенціал є незатребуваним [6, с. 59].

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

За останні роки значно зросла увага провідних науковців України до питань соціального захисту. Цим дослідженням присвячені роботи таких вітчизняних вчених, як В.Д. Базилевич, І.К. Бондар, І.Ф. Гнибіденко, С.М. Злупко, С.В. Мочерний, М.І. Карлін, В.І. Куценко, Л.Т. Шевчук, К.І. Якуба та багато інших.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

проаналізувати соціальний захист сільського населення в Україні та зарубіжних країнах, виявити напрями удосконалення соціального захисту сільського населення, визначити особливості соціального захисту сільського населення в ринковій економіці.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Сільське населення є тією вихідною ланкою, яка формує основну рушійну силу становлення, розвитку і ефективного господарювання всіх соціально-економічних укладів у сільській місцевості. Це складна проблема, оскільки підвищення "якості" та розвиток людини пов'язані з охороною здоров'я кожного, його сімейним і суспільним вихованням, освітою та фаховою підготовкою, історичною спадщиною, національними звичаями

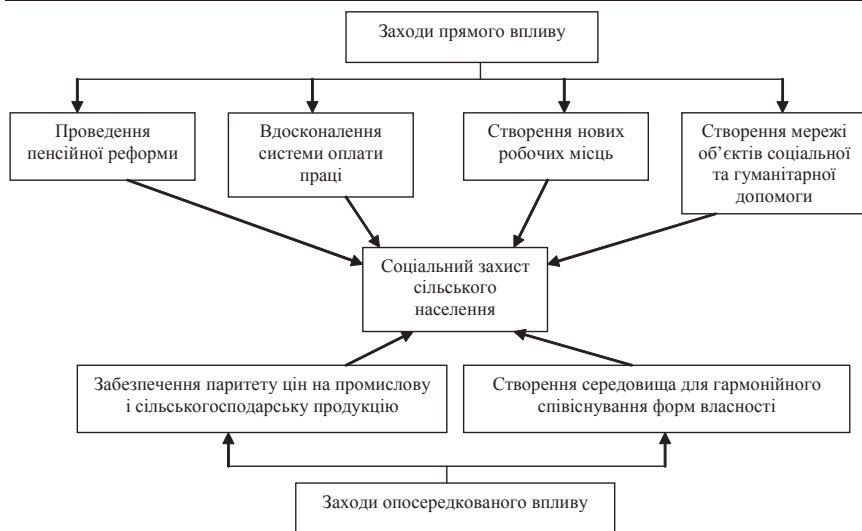

Рис. 1. Елементи механізму соціального захисту сільського населення [2, с. 503]

і традиціями, іншими проблемами людського розвитку, а також із формуванням менталітету і свідомості народу відповідно до вимог часу. Розв'язання цих проблем переплітається з формуванням селянина та становленням людини [9, с. 69].

Поряд з цим необхідно відзначити, що на соціальний захист сільського населення впливає концепція гідного життя, котра є підсумковим продуктом діяльності Міжнародної організації праці.

Вона вказує на те, що соціально-трудова сфера є визначальною в розбудові системи соціального захисту населення. Статистичні індикатори гідної праці організовані по принципу стратегічних цілей програм Міжнародної організації праці, вони включають 11 груп (наявність можливостей отримання роботи; недопустимі форми праці; адекватні заробітки і продуктивна праця; гідна тривалість робочого часу; стабільність і захищеність праці; гармонічне поєднання трудової діяльності з сімейним життям; справедливе відношення в процесі праці; безпечність праці; соціальний захист; соціальний діалог і трудові відносини; соціально-економічний контекст).

У пропонуваннях для соціального захисту показники гідної праці підкреслюються рівні фактичного охоплення і реальних допомог для працюючого і усього населення, але без законодавчих і організаційних рамок, які на практиці відносяться до соціального забезпечення. Мова йде про державні витрати на соціальне забезпечення; державні витрати на допомогу в забезпеченні засобів для існування із врахуванням основних потреб у вигляді прямих грошових виплат (% від ВВП); число одержувачів прямої грошової допомоги в забезпеченні засобів для існування (% бідних); частку населення у віці понад 65 років, що отримує пенсії; частку економічно активного населення, що сплачує внески у пенсійний фонд; середню щомісячну пенсію; охоплення страхуванням на випадок виробничого травматизму.

Особливості соціального захисту сільського населення можна розділити на три групи. До першої групи належить соціальне спрямування економічної реформи аграрного виробництва. Саме за рахунок соціальної сфери здійснюється первинне нагромадження капіталу

та переведення економіки на ринкові методи господарювання. Населення повсякденно розраховується за це урізаними, хоч і гарантованими Конституцією України, правами на життя, безпечні умови праці, винагороду за працю, захист сім'ї, відпочинок, житло, охорону здоров'я та медичну допомогу, соціальне забезпечення [1, с. 23].

Другою особливістю є створення власників землі і майна колишніх суспільних формувань. На перших етапах реформування аграрного сектора вітчизняної економіки селяни не були соціально і психологічно готовими до самостійного господарювання і самоврядування, а також до докорінних змін у своєму соціальному статусі, в організації та оплаті праці, в системі

соціального захисту на засадах приватної власності, самоокупності та самодостатності, що не було враховано українською державою при проведенні соціальної політики на селі.

У період здійснення трансформувальних земельних і майнових відносин на селі, серед власників паїв на землю та майно виявилось понад 30% осіб пенсійного віку, які фізично не можуть самостійно господарювати на засадах приватної власності. До того ж, серед них була значна частина самотніх селян, які передали свої паї у спадок або в оренду. Як наслідок, значна частина земельних і майнових паїв потрапила до рук фермерів і орендарів. В основному, це були особи середнього віку, які об'єктивно, з історично зумовлених причин, не були готовими до ефективного самогосподарювання, нерідко не мали належної професійної підготовки і практичного досвіду господарювання, а також уміння регулювати трудові та людські відносини з найманими працівниками [7, с. 69].

Частина розпайованих землі та майна була об'єднана у виробничі кооперативи та інші форми колективного господарювання, які, як правило, очолили колишні, вже не молоді керівники КСП з притаманними для них професіоналізмом у господарюванні та людською мудрістю у керівництві виробничими процесами, трудовими і людськими відносинами. Основним фактором-мотивом живучості корпоративного господарювання виступає пострадянський менталітет сучасного селянства.

Соціальна структура сільського населення може визначатися за двома основними критеріями: 1) формою власності на землю та майно; 2) видом зайнятості та організації праці. За першим критерієм селян можна поділити на дві основні групи — власників і найманих працівників. До першої такої групи можна віднести фермерів і селян, які в процесі реформування були наділені земельними і майновими паями незалежно від форми їх використання, а також осіб, які мають у своїй власності одержані у спадок або куплені землю або майно. Це реальні господарі землі або майна, які господарюють, використовуючи свою або свою і найману працю. До другої групи можна віднести селян, які не мають власності на землю або майно і для яких єди-

ним джерелом існування виступає праця незалежно від місця її використання (у фермера, в селянському домогосподарстві, в орендаря, в кооперативі чи в іншій структурі).

Третьою особливістю соціального захисту сільського населення є різні форми надання соціальних послуг сільському населенню: грошові допомоги, матеріальні допомоги (зерно, корм, паливо), послуги (обробіток землі, транспортні послуги).

На соціальний захист сільського населення впливають механізми прямого та опосередкованого впливу, що зображені на рис. 1.

До заходів прямого впливу, як бачимо з рис. 1, належать: вдосконалення системи оплати праці, створення нових робочих місць, проведення пенсійної реформи, створення мережі об'єктів соціальної та гуманітарної допомоги, розвиток соціальної інфраструктури. Розглянемо заходи прямого впливу на соціальний захист сільського населення.

Існують дві найважливіші соціальні проблеми, які потребують негайного вирішення, в першу чергу, на селі, — високий рівень безробіття та низька заробітна плата. Сільське населення в основному працює на своїх земельних ділянках, а продукція, яку селяни вирощують, не має достатнього ринку збуту. У промисловості кожне четверте підприємство знизило обсяги виробництва і не забезпечило позитивних фінансових результатів [4, с. 80].

Актуальним залишається питання про зайнятість населення в аграрній сфері. Внаслідок реорганізації сільськогосподарських підприємств та соціальної сфери вивільняється певна частина працівників, яким сьогодні дуже важко знайти роботу на селі. Ця ситуація загрожує безробіттям. Головні причини безробіття: обмеження робочих місць на селі, робочі місця не відповідають професійно-кваліфікаційному складу претендентів на них тощо. Використовується комплекс заходів щодо соціального захисту вивільнених працівників. Враховуючи сезонний характер сільськогосподарської праці, створюються умови для зайнятості працівників протягом усього року. Для цього в сільській місцевості відкриваються малі підприємства, які займаються переробкою та зберіганням сільськогосподарської продукції, виробництвом будівельних матеріалів, розвиваються сфери народних промислів, виробничого та соціального сервісу.

За видами зайнятості та організації праці можна виділяти такі основні соціальні групи селян, як фермери, працівники корпоративних підприємств, підприємці, одноосібні селяни. Кожна з цих груп може диференціюватися на певні підгрупи. Наприклад, із розвитком фермерства виділятимуться дрібні, середні та великі фермери; працівники корпоративних підприємств за видами об'єднання діяльності поділятимуться на такі групи, як працівники виробничих і обслуговуючих кооперативів, господарських товариств, приватних підприємств, які, у свою чергу, підрозділятимуться на підгрупи, фірми тощо; серед підприємців виокремлюватимуться ті, що займаються матеріально-технічним обслуговуванням сільськогосподарських виробників і соціальної сфери, реалізацією та збутом сільськогосподарської продукції, сервісні працівники, різні менеджери тощо [5, с. 32].

Оцінка розвитку трудових відносин в аграрному секторі економіки в сучасних умовах дає певні уявлення про очікувану соціальну структуру сільського населення та працівників, зайнятих у цьому секторі, на найближчу і середньострокову перспективу. За нашими оцінками, у найближчі 5—10 років найчисленнішу соціальну групу сільського населення становитимуть селяни, зайняті в особистих домогосподарствах. Працюючи на власних присадибних ділянках, значна їх частина одночасно будуть штатними або сезонними найманими працівниками на фермах або в інших аграрних формуваннях.

За умов подальшого утвердження і розвитку приватної власності та нагромадження капіталу в аграрній сфері реструктуризація соціальної структури в сільській місцевості в середньо- і довгостроковій перспективі відбуватиметься у напрямі зростання економічної та соціальної значущості великих фермерів, працівників великих корпоративних формувань аграрного профілю з високим рівнем механізації та спеціалізації сільськогосподарського виробництва.

Особливої уваги заслуговує соціальний захист сучасних сільських пенсіонерів. Купівельна спроможність пенсії внаслідок постійних перерахунків за останні десять років значно знижувалась, а значна кількість пенсіонерів тривалий час не одержувала належні їм суми. І навіть після певних підвищень пенсій велика маса людей похилого віку (насамперед самотніх та хворих) залишаються у важкому матеріальному становищі. Сьогодні потрібно створювати умови, за яких кожна людина могла б відраховувати частину свого заробітку в пенсійний фонд, щоб в майбутньому отримувати підвищені пенсії.

У стадії еволюції перебуває сучасний етап розвитку Європейського Союзу. Він характеризується тим, що пенсійна система переважної більшості нових країн-членів перебуває на стадії розробки або тільки планування на майбутнє. Охарактеризуємо реформи, що відбувалися як у до, так і післяінтеграційному періодах в окремих країнах ЦСЄ [11, с. 12].

В Угорщині система пенсійного страхування рухається у напрямі реального пенсійного страхування з впровадженням персональної системи звітності. Структура пенсійної системи змінюється для різних вікових груп з метою уникнення обмеження для старших вікових груп. Такі зміни позитивно впливають на молодші покоління. Нова система пенсійного страхування була введена в дію у 2002 р. з метою посилення значення приватної схеми пенсійного соціального захисту. Разом з тим, відповідно до умов уже діючої (суспільної) системи, фермери, які господарюють у несприятливих умовах, можуть претендувати на вищий рівень пенсійного забезпечення. Для одержання додаткових пенсійних виплат необхідною умовою є письмова заява родини про участь у роботі особистого господарства та розподіл обов'язків щодо забезпечення його функціонування в складних умовах. Зважаючи на інтерес до такого виду пенсійного забезпечення, прогнозується зростання кількості сімейних господарств.

У Польщі, згідно з реформою пенсійної системи, передбачена диференціація внесків і пенсійних виплат залежно від прибутків, які мають члени господарства. Тут впроваджена система раннього виходу на пенсію для

сільськогосподарських працівників. Ця схема діє шляхом передачі управління господарством молодшим членам родини, продажу землі або її здачі в оренду іншим користувачам. Польська пільгова система пенсій у сільському господарстві відкрита для жінок у віці 55-60 років і чоловіків у віці 60—65 років, які підпадають під дію сільськогосподарської пенсійної системи, працюють в аграрному виробництві не менше 10 років, і воно є основним джерелом їхніх доходів.

У Чехії активно розвиваються приватні схеми пенсійного страхування; у Латвії, починаючи з січня 2000 року, поступово піднімається пенсійний вік: для чоловіків і жінок він зрівнявся і становить 62 роки, замість 61 та 59 років відповідно [10, с. 34].

У Литві створені приватні пенсійні фонди, які дають змогу одержувати вищі пенсії в обмін на додаткові внески. Оскільки через низьку платоспроможність литовські фермери не в змозі повною мірою користуватися перевагами приватних пенсійних фондів, на даному етапі функціонує система державного пенсійного забезпечення.

В Естонії пенсійна система реформується урядом, починаючи з 1997 року, і ґрунтується на пропозиціях Комісії Реформування Соціального Забезпечення, яка пропонує пенсійну систему, що базується на трьох основах: пенсійна система, управління якою здійснюється на рівні держави; обов'язкова система приватного пенсійного страхування та система добровільного пенсійного страхування. Юридичні засади й податкові стимули для розвитку добровільного пенсійного забезпечення були введені в дію у 1998 році. Починаючи з 1994 року, спостерігається тенденція до поступового підвищення пенсійного віку. Згідно із законодавством 2000 року, у 2016 році пенсійним буде вважатися вік 63 роки для жінок і чоловіків.

Для таких країн, як Словенія, Болгарія та Румунія основні витрати на сплату внесків до пенсійного фонду покладено на державний бюджет. Водночас у Польщі такий механізм діє лише стосовно до самозайнятих фермерів і членів їхніх родин, виходячи з мінімальної заробітної плати, розмір якої встановлює держава.

Наступним елементом системи соціального захисту населення є допомога по безробіттю. Оцінка страхового забезпечення на випадок безробіття здійснюється виходячи з двох позицій: по-перше, з боку працюючих у кооперативних, корпоративних або інших типах великих сільськогосподарських підприємств, по-друге, з боку працюючих у приватному сімейному господарстві.

Система соціального захисту на випадок безробіття розповсюджується лише на тих осіб, хто потенційно здатний працювати та реалізовувати свої навички і здібності на ринку праці й укладає трудовий договір з роботодавцем. Разом із тим, самозайняті особи, незалежно від того, є вони фермерами чи ні, не можуть бути захищеними проти безробіття. У країнах ЦСЄ існує ряд заходів щодо захисту самозайнятих фермерів. Ці країни можна поділити на дві групи [8, с. 35].

До першої групи входять країни, в яких система страхування від безробіття на загальних умовах є недоступною для самозайнятих селян. Ця група включає Литву, Польщу, Болгарію та частково Румунію. У трудовому законодавстві Румунії з 1991 року існує чітке положення, згідно з яким фермери, що мають приватне

господарство, розміри якого більше 2-х га орних земель або 4-х га сільгоспугідь у гірській місцевості, не належать до безробітних. У новому законодавстві 2002 року не враховуються специфічні положення щодо умов виключення самозайнятих фермерів із числа безробітних, проте воно нині не вступило в дію.

Друга група включає країни, законодавством яких самозайняті фермери зараховуються до загальної системи захисту від безробіття. До цієї групи входять Естонія, Латвія, Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина. Працівники сімейних фермерських господарств зобов'язані сплачувати внески до фонду соціального страхування на випадок безробіття, що надає їм право претендувати на передбачені законом виплати. З іншого боку, внески до даного фонду працюючі можуть сплачувати у вигляді податку незалежно від того, чи очікують вони на особисті виплати від цієї схеми чи ні.

Зважаючи на те, що участь у системі страхування на випадок безробіття не є обов'язковою для працюючих у сімейних фермерських господарствах країн цієї групи, вони можуть використовувати переваги добровільної системи. Така можливість приваблює працівників, зайнятість яких у сільському господарстві є сезонною або епізодичною, що забезпечує їм допомогу на випадок безробіття.

Система соціального захисту в Україні функціонує на нормативно-правових засадах, зазначених в "Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування", прийнятих у 1998 році. Принцип дії такої системи полягає у створенні чотирьох загальнообов'язкових державних цільових фондів: пенсійного страхування, страхування зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням; страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; страхування на випадок безробіття і відрахувань (платежів) до них у вигляді внесків. Загальнообов'язковому державному страхуванню підлягають працюючі в сільськогосподарських підприємствах незалежно від форм їх власності. Таке розмежування соціальних платежів робить дану систему обтяжливою для роботодавця та платника податків, ускладнює процес сплати внесків до зазначених фондів і не стимулює мотивацію праці. Відповідно до існуючої системи формується механізм пенсійного забезпечення та захисту сільського населення від безробіття.

Важливим для сільського населення є розвиток соціальної інфраструктури села, що впливає на рівень життя і соціальну захищеність селян. Нині працівники сільського господарства потребують суттєвого поліпшення житлових умов [3, с. 90]. Варто зазначити, що держава повинна піклуватися про сільських жителів, надаючи їм кредити на будівництво індивідуального житла в сільській місцевості. Як відомо до об'єктів соціальної інфраструктури села відносяться дитячі садки, загальноосвітні школи, клуби, магазини, поліклініки, спортивні майданчики тощо. Сьогодні спостерігається занепад соціальної сфери села. Оскільки об'єкти соціальної інфраструктури не в повній мірі зазнали свого використання сільськогосподарськими підприємствами.

Розглянемо заходи опосередкованого впливу на соціальний захист сільського населення. До них слід

віднести забезпечення паритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію та створення середовища для гармонійного співіснування форм власності.

Всім відомо, що сільське господарство задовольняє потреби людини в продуктах харчування. Виробництво останніх вважається ефективним лише тоді, коли воно забезпечує необхідний рівень споживання.

До першочергових напрямів удосконалення соціального захисту сільського населення слід віднести:

— перегляд розміру мінімальної заробітної плати та пенсій;

— визначення економічних, правових та організаційних функцій оплати праці та зайнятості населення;

— введення єдиних тарифних умов оплати праці робітників та службовців за загальними професіями та посадами;

— перегляд мінімального споживчого сімейного бюджету.

Найсприйнятливою до формування нового світогляду щодо соціально-економічної переорієнтації аграрного сектора економіки є молодь. Їй належать майбутні результати соціально-економічних ринкових перетворень. При цьому, якщо керуватися таким мотиваційним критерієм, то молодь є основною рушійною силою ринкових перетворень, втілення в життя нових ідей і технологій сільськогосподарського виробництва. Із огляду на це, реформування аграрної сфери сприятиме закріпленню молоді в сільській місцевості. Але це не відбувається. Тому в усіх сферах суспільства понад 1 млн найактивніших сільських жителів шукають роботу і перебувають поза своїми родинами. З огляду на це, у процесі створення соціально-економічної та правової баз для освоєння ринкової системи господарювання виникає об'єктивна необхідність удосконалення законодавства щодо права молоді та неповнолітніх дітей у сільській місцевості на землю та майно, а також щодо створення соціально необхідних пільг для формування середнього класу з молоді генерачії селян.

Кризова демографічна ситуація, що склалася на селі, диктує необхідність закріплення тут молоді: наростання темпів депопуляції, старіння сільського населення і трудових ресурсів в аграрній сфері, погіршення у цьому зв'язку якості робочої сили в аграрному секторі, а також потребою у формуванні тут трудових династій і якісно нових соціальних верств.

До елементів соціального захисту населення відносять забезпечення мінімальним споживчим бюджетом. Відомо, що мінімальний споживчий бюджет — це набір продовольчих і непродовольчих товарів та послуг у натуральному та вартісному вираженні, достатній для задоволення основних фізіологічних та соціально-культурних потреб людини. Він є певним соціальним нормативом, який використовується для прогнозування змін рівня життя населення, розробки соціальних програм, встановлення мінімальних розмірів заробітної плати, пенсій, стипендій, допомог. Його визначення і встановлення сприятиме здійсненню соціального захисту, що спрямований на підтримку мало захищених соціальних верств населення.

ВИСНОВКИ

Визначено, що без соціальної підтримки проблему відродження і розвитку українського села розв'язати

неможливо. Ця підтримка залежить від багатьох факторів: стану виробництва промислової та сільськогосподарської продукції, темпів та якості проведення аграрної реформи, діяльності соціальної інфраструктури села, проведення соціальної політики держави на селі.

У період ринкових перетворень на селі поступово розв'язується комплекс виробничих, економічних, соціальних та інших проблем. Однак цей процес відбувається непросто, в умовах нестабільності, розриву економічних зв'язків, структурної перебудови і супроводжується зниженням виробництва, інфляцією, безперервним зростанням цін, дефіцитом енергоресурсів, товарів і послуг. До всього цього додається складна демографічна ситуація, яка за останнє десятиріччя значно погіршилась. Скоротилася чисельність сільського населення, зменшилась кількість сільських поселень, село постаріло. Сільськогосподарські підприємства відчувають нестачу робочої сили, кількість працюючих зменшується. Занепадає й сільська соціальна інфраструктура — у важкому становищі перебувають заклади охорони здоров'я, освіти, культури.

Література:

1. Гнибіденко І.Ф. Сільська соціальна інфраструктура: аспекти розвитку та зайнятості населення / Гнибіденко І.Ф. // Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. — К.: Вища школа, 2003. — 54 с.
 2. Жигар Н.М. Деякі аспекти соціального захисту населення на сучасному етапі та шляхи його досягнення / Н.М. Жигар // Вісник Львівського державного аграрного університету. — Львів: Львівський державний аграрний університет, 2003. — № 10 (2). — С. 502—509. — (Серія: "Економіка АПК").
 3. Куліш М.Ю. Виробничий аспект функціонування внутрішньогосподарської соціальної інфраструктури в АПК / Куліш М.Ю., Ткаліч Т.І. // Економіка АПК. — 1998. — № 11. — С. 89—93.
 4. Матюха М.М. Формування зайнятості сільського населення / М.М. Матюха // Економіка АПК. — 1998. — № 1. — С. 80—89.
 5. Паламарчук М.М. Регіональне дослідження: наукові підходи / М.М. Паламарчук // Регіональна економіка. — 1996. — № 1—2. — С. 32.
 6. Прокопа І. Депресивність аграрних територій — український вимір / І. Прокопа, Л. Шепотько // Економіка України. — 2002. — № 7. — С. 59.
 7. Прокопишак К.В. Соціальна політика: суть та напрями розвитку / К.В. Прокопишак // Економіка АПК. — 1999. — № 12. — С. 66—74.
 8. Скуратівський В. Соціальна політика / Скуратівський В., Палій О., Лібанова Е. — К.: Вид-во УАДУ. 1997. — 360 с.
 9. Юрій С.І. Соціальне страхування / Юрій С.І. — К.: Кондор, 2004. — 462 с.
 10. Shah A. The Reform of Intergovernmental Fiscal Relations in Developing and Emerging Market Economies / A. Shah // The World Bank, 1994. — P. 30—37.
 11. Social Security Systems and Demographic Developments in Agriculture in the CEE Candidate Countries // European Commission-Directorate General for Agriculture. — IАМО. — 2003. — P. 11—17.
- Стаття надійшла до редакції 26.08.2012 р.*